

Polscy jeńcy wojenni w niewoli sowieckiej w latach 1919-1922.
Materiały archiwalne, oprac. zbiorowe pod red. Marii Skowronek
i Adama Gutowskiego, wyd. Naczelna Dyrekcja Archiwów
Państwowych, Warszawa 2009, ss. 654.

Historia Polski pierwszych lat po odzyskaniu niepodległości w listopadzie 1918 roku, może być rozpatrywana wielowątkowo i to zarówno w kwestiach politycznych, gospodarczych, społecznych i militarnych. Jednakże ten ostatni aspekt budził przez ostatnie lata chyba największe zainteresowanie historyków, a historyków wojskowości w szczególności. Być może wynika to z faktu, że po okresie niewoli i zaborów, odtwarzające się z niebytu Wojsko Polskie musiało stawić czoła siłom zbrojnym licznych sąsiadów, spośród których najgroźniejszym była Rosja Sowiecka. Tematyka ta funkcjonowała jednak w specyficznym niebycie, a jeśli już przedstawiano treści związane z tym konfliktem, to były one mocno zawoalowane. Obok licznych opracowań monograficznych, jakie ukazały się na rynku księgarskim, dopiero po 1989 roku pojawiła się znaczna liczba wydawnictw, których wydanie w latach poprzedzających wydarzenia 4 czerwca tego roku, było ze względów politycznych niemożliwe. Poświęcone są one różnym aspektom historii Polski lat 1918-1921, głównie jednak wojnie z Rosją Sowiecką nazywaną w literaturze najczęściej „wojną polsko-sowiecką” lub „wojną polsko-bolszewicką”. W wielu opracowaniach i zagadnieniach w nich poruszanych, brakuje niestety wiadomości na temat sytuacji jeńców polskich w niewoli sowieckiej. Wynika to oczywiście z kilku powodów. Pierwszym, a zarazem zasadniczym był utrudniony dostęp do materiałów archiwalnych zgromadzonych w archiwach rosyjskich. Drugim, niejako nadrabianie opóźnień związanych ze stanem opracowania źródeł archiwalnych znajdujących się w Polsce. Dopiero w latach 90. minionego stulecia w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie, przystąpiono do porządkowania szeregu zespołów archiwalnych, wytworzonych przez jednostki wojskowe różnego szczebla w latach 1918-1921¹. Wśród nich znajdowały się m.in.: akta poszczególnych szefostw Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego (dalej: NDWP), Ekspozytury do Spraw Demobilizacji Ministerstwa Spraw Wojskowych (dalej: MSWojsk.), czy grupy zespołów Oddziałów II, w tym: NDWP, MSWojsk., Sztabu Generalnego/Głównego WP, Dowództw Okręgów Generalnych i późniejszych Samodzielnych Referatów Informacyjnych Dowództw Okręgów Korpusów. Opracowane materiały archiwalne udostępnione historykom i archiwistom posłużyły jako źródło do wielu nowych prac, odsłaniających często nieznanne fakty z historii tego kon-

¹ Autor niniejszego materiału w latach 1994-2000 był pracownikiem Wydziału III Naukowo-Archiwalnego Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. W okresie tym opracowywał lub brał udział w porządkowaniu m.in. akt zespołów: Szefostwa Weterynarii NDWP, Szefostwa Lotnictwa NDWP, Szefostwa Intendencji Polowej NDWP oraz brał udział w pracach zespołu opracowującego materiały archiwalne grupy zespołów akt Oddziałów II.

fliktu. Dzięki temu, możliwa stała się również merytoryczna polemika z historykami głównie rosyjskimi, tłumaczącymi zbrodnię katyńską z 1940 roku, jako konsekwencję niewłaściwego obchodzenia się przez stronę polską z jeńcami sowieckimi, wziętymi do niewoli podczas działań wojennych lat 1919-1920.

Omawiana publikacja jest już trzecią edycją źródeł archiwalnych, do jakich dociekliwy badacz ma dostęp. Pierwszym i fundamentalnym opracowaniem źródeł archiwalnych z tej problematyki była praca *Zwycięzcy za drutami. Jeńcy polscy w niewoli (1919-1922)*², która ukazała się drukiem w 1995 roku. Zawarto w niej 92 dokumenty, które zaprezentowały historykom po raz pierwszy ciężki los Polaków – jeńców wojennych. Kolejną pozycją, w tym przypadku w bibliografii rosyjskiej, o tej tematyce jest edycja źródeł pod red. I. I. Kostiuszki *Польские военнопленные в РСФСР, БССР и УССР (1919-1922 годы)*³. Warto w tym miejscu również wspomnieć o materiale przygotowanym i opracowanym przez nieżyjącego już Tadeusza Wawrzyńskiego – pracownika Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie, który ukazał się na łamach „Biuletynu Wojskowej Służby Archiwalnej”⁴.

Omawiane wydawnictwo źródłowe zostało przygotowane przez najważniejsze instytucje, w których zasobach znajdują się materiały dotyczące bezpośrednio losów polskich jeńców wojennych w niewoli sowieckiej. Ze strony rosyjskiej w pracach udział wzięli przedstawiciele Federalnej Agencji Archiwalnej Ministerstwa Kultury i Środków Masowego Przekazu w Moskwie (Rosarchiw) i Instytutu Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk. Strona polska reprezentowana była przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych i Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Taki dobór instytucji sprawił, że zarówno edytowane źródła, jak i komitet redakcyjny składał się z przedstawicieli wszystkich podmiotów biorących udział w pracach. Przewodniczącym Komitetu Redakcyjnego ze strony polskiej był Sławomir Radoń, a jego członkami: Barbara Berska, Tadeusz Krawczak, Grzegorz Mędykowski, Danuta Musiał, Andrzej Radziwiński, Władysław Stępnik i Andrzej Żak. Wyszukiwaniem dokumentów i ich opracowaniem ze strony polskiej zajmowali się: Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer i Ewa Rosowska. Przewodniczącym Komitetu Redakcyjnego ze strony rosyjskiej był Władimir Kozłow, a jego członkami: Władimir Kuzielenkow, Oleg Naumow, Konstantin Nikiforow, Tatjana Pawłowa, Władimir Wołkow i Irina Ziuzina. Wyszukiwaniem dokumentów i ich opracowaniem zajmowali się: I. Aniskina, L. Boczkina, G. Karolewa, O. Kuzniecowa i Iwan Kostiuszko. Tak dobrany zespół był gwarantem rzetelnego doboru źródeł i ich merytorycznego opracowania. Pierwszym efektem tak zakrojonej współpracy była edycja źródeł poświęconych losom jeńców – czerwonoarmistów, którzy znajdowali się w obozach na terenie Polski⁵.

² *Zwycięzcy za drutami. Jeńcy polscy w niewoli (1919-1922). Dokumenty i materiały*, oprac. S. Alexandrowicz, Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1995.

³ *Польские военнопленные в РСФСР, БССР и УССР (1919-1922 годы)*, ред. И. И. Костюшко, Москва 2004.

⁴ *Jeńcy polscy w niewoli sowieckiej 1919-1921*, oprac. T. Wawrzyński, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej”, nr 18, Warszawa 1995, s. 129-168. Zob. również: D. Hanak, *Jeńcy sowieccy w obozach polskich 1919-1921*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej”, nr 18, Warszawa 1995, s. 122-128.

⁵ *Красноармейцы в польском плену в 1919-1922 гг. Сборник документов и материалов*, редкол.: Г. Ф. Матвеев, З. Карпус (отв. сост.) и др., Москва, Санкт-Петербург 2004.

W Rosji kwerendą archiwalną zostały objęte następujące instytucje: Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Społeczno-Politycznej (RGASPI), Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej (GARF), Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe (RGWA) oraz Archiwum Państwowe Obwodu Jarosławskiego (GAJO). Wśród licznie wytypowanych na potrzeby kwerendy archiwaliów, znalazły się również zespoły archiwalne proveniencji polskiej. Wśród nich wymienić należy zespół akt Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego, Oddział II Sztabu Głównego i Delegacji Polskiej do Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie. Materiały archiwalne polskiej proveniencji znajdujące się w zasobach archiwów rosyjskich, stanowią tzw. „fondy trofiejne” („zespoły zdobywcze”). W Polsce kwerendą objęto zespoły archiwalne znajdujące się w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie. W trakcie prac wytypowano kilkaset dokumentów, które następnie zostały poddane opinii członków zespołu, aby spośród nich wybrać 311 zakwalifikowanych do druku. Te dokumenty zostały następnie poddane obróbce edytorskiej i redakcyjnej. Kilkadziesiąt innych dokumentów zostało przywołanych w przypisach odsyłających i wyjaśniających. Większość z nich drukiem ukazała się po raz pierwszy, a w szczególności te, które pochodzą z zasobu Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie i z tzw. „fondów trofiejnych”. W niniejszej publikacji zamieszczono również przedruki źródeł opublikowanych w przywoływanej już publikacji *Польские военнопленные в РСФСР, БССР и УССР (1919-1922 годы)* wydanej w 2004 roku.

Materiały prezentowane w omawianym wydawnictwie źródłowym można podzielić na następujące grupy: materiały organów i organizacji partii komunistycznej, materiały rosyjskich instytucji i urzędów odpowiedzialnych za postępowanie z jeńcami i ludnością ewakuowaną, materiały Rosyjskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża i Biura Pełnomocnika Polskiego Czerwonego Krzyża w Moskwie oraz sowieckich urzędów wojskowych i jednostek Armii Czerwonej (w tym raporty jednostek liniowych i dowództw poszczególnych frontów Armii Czerwonej).

Źródłom archiwalnym zamieszczonym w niniejszym wydawnictwie nadano układ chronologiczny. Każda pozycja została oznaczona kolejnym numerem porządkowym i samodzielnym tytułem wystawcy dokumentu. Zawiera on następujące elementy: rok (cyfry arabskie), nazwę miesiąca (słownie), dzień (cyfry arabskie), miejsce wystawienia dokumentu. Następnie zamieszczono rodzaj aktu, wystawcę i odbiorcę oraz zwięzły regest. Zachowane zostały ówczesne klauzule tajności oraz adnotacje dotyczące sposobu załatwienia sprawy. W edytowanych źródłach stanowiących telegramy lub telefonogramy, opracowujący pozostawili dokładny czas wystawienia, z dokładnością do godziny i minuty, jeżeli takowe informacje występowały w źródle. Dane personalne wystawcy jak i odbiorcy dokumentu zostały w wydawnictwie podane tylko raz, tam gdzie występowało ono po raz pierwszy. W kolejnych źródłach nazwisko zostało poprzedzone jedynie inicjałem imienia. Jeżeli dokonywano jakichkolwiek wyjaśnień lub rozszerzeń w tekście, zamieszczano je w nawiasie kwadratowym. Jedynym co ewentualnie można uznać za mankament publikacji, szczególnie przez osoby nie znające języka rosyjskiego w przypadku polskich badaczy, to edycja źródeł w języku oryginału. W większości dokumenty zostały opublikowane w całości. Każdy tekst źródłowy został opatrzony legendą, w której zawarto informacje o miej-

scu przechowywania i sygnaturę archiwalną, a także charakterystykę źródła (w tym jego postać zewnętrzną i sposób sporządzenia). Wydawnictwo opatrzone zostało spisem dokumentów, indeksami nazwisk i nazw geograficznych (sporządzonych tylko w języku polskim z zachowaniem transkrypcji) oraz wykazem skrótów polskich i rosyjskich.

Wydane drukiem materiały archiwalne są niezwykle wartościowym źródłem informacji dla historyków tego okresu. Należy z zadowoleniem odnotować fakt, że publikacja tego typu znalazła uznanie w oczach zarówno przedstawicieli archiwistyki polskiej, jak i rosyjskiej. Pozwoli to na nowo spojrzeć na problematykę wojny 1920 roku. Również należy mieć nadzieję, że zarówno ta, jak i publikacje poprzedzające z roku 1995 i 2004, zamkną ostatecznie spór historyczny pomiędzy przedstawicielami środowisk historycznych obu państw. Dla badaczy najistotniejszy jest dostęp do archiwaliów, które do tej chwili były niejednokrotnie nieznane lub dostęp do nich był wręcz niemożliwy. Tak opracowane, edytowane drukiem źródła pozwolą również na podjęcie szeregu nowych tematów badawczych, które możliwe będą do zrealizowania bez konieczności wizyty w archiwach rosyjskich. Należy żywić nadzieję, że i inne wydarzenia ze wspólnej i trudnej historii stosunków polsko-rosyjskich, znajdą odzwierciedlenie w analogicznych wydawnictwach.

Tomasz Matuszak